

LERMONTOV „LIGOVSZKÁJA HERCEGNŐ” CÍMŰ BEFEJEZETLEN REGÉNYÉRŐL

DR. CS. VARGA ISTVÁN

(Közlésre érkezett: 1973. december 21.)

Közismert, hogy Csernisevskij Lev Tolsztojéhoz hasonlította Lermontov írói művészetét. Rokonságukat a „lélek dialektikájá”-nak ábrázolásában látta. A lélekrajz szempontjából Lermontovot a nagy orosz realista író elődjei között tartotta számon. Megállapítása az orosz próza-fejlődés vonulatában kijelöli Lermontov helyét, és egyben jelentőségére is utal. Az elsősorban költőként számon tartott Lermontov prózájából főként a Korunk hőse című művét vizsgálták a kutatók. Bármennyire is igaz, hogy egy író nagyságát legnagyobb teljesítményein kell lemérni, mégsem hanyagolható el a csúcshoz vezető művészi fejlődés alapos vizsgálata sem.

Lermontov prózájában fontos fejlődési fokot jelent *Ligovszkája hercegnő* című, befejezetlen regénye. A benne alkalmazott dialógusok elemzésének segítségével szeretnénk a lermontovi próza néhány sajátosságát megállapítani. Vizsgálódásunk nemcsak formai jellegű, a dialógusok funkcióira is kitérünk, főként a jellem- és lélekábrázolásban betöltött szerepüket elemezzük.

I.

Az írói módszerről a dialógusok alapján

Lermontov szereti különös, szokatlan helyzetekbe állítani hőseit. A váratlan helyzetekben a szereplők jellemvonásai, egyéniségük rejtett sajátosságai nyilatkoznak meg. Nagy szerepet kap ezekben a szituációkban a véletlen. De Lermontovnál nem a romantika fordulatos cselekményszövése, vagy titokzatos atmoszférateremtésére emlékeztetnek ezek az írói fogások, hanem a lélekábrázolás hatásos eszközeiként szolgálnak. A jellemzésre, a pszichikai jelenségek bemutatására tudatosan alkalmazza a közvetett (beszéd, gesztus, mimika stb.) és közvetlen (az írói jellemzés, az író megjegyzései, kiszólásai, a hős önelemzése, a monológok stb.) jellemzés eszközeit. A tettek után az emberre legjellemzőbb: szóbeli megnyilvánulása, beszéde. Ezért is kaphat kiemelt szerepet a dialógus a regényben is. A „beszélj, hogy lássalak” elvének régi igazságáról van itt szó.

A regénytöredékben tartalmi és formai szempontból egyaránt sokféle dialógust találunk. Ezek többsége a lélekábrázolást szolgálja, tehát lélektani funkcióval bír. A szereplőket bemutató jellem- és lélekábrázolás bizonyos fokig statikus eszközeivel szemben (monológ, írói jellemzés stb.) a dialógus a dinamikus eszközökhöz (tettek, gesztusok stb.) tartozik. Tudjuk, hogy a modern lélektani ábrázolás fő vívmányává a belső monológ válik, amelyet nagyrészt Dosztojevszkijtől, Tolsztojtól tanulnak meg a nyugati írók, ők pedig éppen Gogol és Lermontov műveiben találhatták meg ennek értékes előlegezését. Igazi belső monológ hiányában bennünket a dialógusok, mint a lélekábrázolás hatásos eszközei is érdekelnek, ezért előljáróban el kell végeznünk némi fogalmi tisztázást. Nem a teljesség igényével, de fő vonalaiban meg kell állapítanunk a *jellem*, *pszichikum* fogalmának tartalmát, jelentését, már csak az egyértelműség kedvéért is.

A *jellem* befejezettséget, lezárttságot hordoz magában. Tartalmát az ember magatartásformáinak és viszonyainak sajátosságai alkotják. Így az egyén kialakított magatartása bizonyos mértékben normatív elemet is tartalmaz, amelyet eszmei, etikai normák, az egyén ismeretanyaga stb. határoznak meg. Az egyén karakterének ez a bizonyos ideig tartó befejezettsége, megállapodottsága ad lehetőséget hosszabb ideig tartó megfigyelésre, részletes elemzésre.

A *lélek*ben nincs befejezettség, normatív elem, a lélek örökké mozgó, változó. A lélek és a jellem szoros kapcsolatban van egymással. Hatnak egymásra, különös konfliktusok alakulhatnak ki a kettő kapcsolatából. Például Pecsorin és Kraszinszkij, a regénytöredék két riválisának az esetében jellemük meghatározza pszichikumukat, egyéniségüket, egész életüket. Különösen Pecsorinnál figyelhető meg, hogy a jellem fegyelmező ereje miként nyomja el a lelket, hogyan determinálja minden cselekedetét. Pregnáns példa erre Pecsorin és Nyegurova kapcsolata, amelyben a hatalmasra növesztett jellembeli egoizmus minden mozdulatot meghatároz.

Kraszinszkij esetében nem ilyen végletesen érvényesül a jellem hatása. Nem is érvényesülhet, mert ő kishivatalnok, akinek viselkedését nemcsak a szokásjog, hanem elsősorban társadalmi helyzete szabja meg. Eppen jelleme és társadalmi szituációja miatt alakulnak ki a számára végzetesnek tűnő konfliktusok, magatartásbeli zavarok. Nemcsak Pecsorinnal kapcsolatban figyelhető ez meg, de a nagyvilági társasághoz való viszonyában is. Sőt egy, Véra hercegnővel folytatott személyes beszélgetés során is kiderül: „... az önök sorsa: szórakozás, pompa, a miénk pedig a munka és a gondok, ennek így is kell lenni: ha mi nem, akkor ki fog dolgozni” [1].

Érzi azt a társadalmi igazságtalanságot, mely őt is sújtja, de társadalmi szituációja szerint jár el. Viselkedését, kimondható szavait is megszabja a pétervári miliő hatására kialakult kishivatalnoki alázatosság. Kraszinszkij törekvő egyéniség. Szeretne meggazdagodni, kiemelkedni a kishivatalnokok szürke rétegéből. A hivatalnoki ranglétrán, a közerkölcs szellemében, becsületes munkával akar előrejutni. A hercegnővel szemben szerény, alázatos, megbízásának elvégzésében ügybuzgó. De itt az

alázatosság, szerénység nemcsak jellembeli tulajdonság lehet, hanem inkább felvett szerep, eszköz a pártfogó kegyének megnyerésére, a gazdagodás lehetőségére. Függetlenül attól, hogy az írói szándék és a jellemfejlődés öntörvényűsége milyenné változtatta volna Kraszinszkij alakját, megállapítjuk: az író szociális érzékenységét leginkább az ő alakja bizonyítja. Etikai megfontolásból ítélve, ő került volna ki győztesen a Pecsorinnal folytatott párharcból. Munkaszeretete miatt a meggazdagodás lehetőségét sem lehet kizárni, de ezt csak ritka kivételnek lehetne fel fogni, és nem a korabeli Pétervár tipikus jelenségének. Az etikai megfontolásból eredő lehetséges elképzelést a valóság nem bizonyította. Így az írói szándék következetes végigvitele, az etikai szempontú beállítás a realitás tényeivel került volna ellentétbe. Talán az írói elképzelés ütközött itt a realitással, a valóságábrázolás követelményeivel, és ezért maradt befejezetlen a regény.

Az alakok közül — annak ellenére, hogy sokat szerepel a regény-törökben — Kraszinszkij alakja kidolgozatlan, megfoghatatlan, kiforratlan. A dialógusok elemzéséből minden kétséget kizáróan kiderül, hogy milyen szinten közeledik az író hőseihez, a személyiség milyen rétegein át hatol hősei pszichikumába. Az értelmi, érzelmi vagy akarati sík kap-e domináns szerepet a jellemek feltárásában? Természetesen tiszta megközelítési sík nincs. De ha elfogadjuk, hogy Móricz Turi Danit főként érzelmi, Thomas Mann Hans Castorpot értelmi síkon közelíti meg, akkor Lermontovnál az akarati sík a domináns. Abból következik ez, hogy Lermontovnál az egyéniségek nem a környezettel, társadalommal, hanem egymással ütköznek össze, az egyik akarat harcol a másikkal. Ez az akarati párbaj jellemző a párbeszédnek többségére. Ez a tipikusság nem véletlen. Arra enged következtetni, hogy a Pecsorin-féle akaratkultusz, akaratedzés, az érzelmeken uralkodó racionalitás, volicionizmus pecsorini változata nemcsak hősenek, de magának az írónak is jellemző tulajdonsága lehetett.

A lermontovi dialógusnak — a többi mű ismeretében joggal általánosíthatunk — ez a sajátossága különösen szembetűnő, ha Turgenyev párbeszédeire gondolunk. Turgenyev regényeiben is fontos szerep jut a dialógusoknak. De nála a dialógusok tárgyát eszmék, filozófiai, etikai fel fogások, társadalmi, politikai nézetek adják. Nézetet nézettel, eszmét eszmével szembesít. Nem egyéniségeket ütköztet, nem akaraterejüket méri össze. Hősei bármennyire szeretik is az elvont vitákat, nem hatalmasodik el rajtuk a voluntarizmus, a bajvívó szenvedély. Lermontovnál jellemek, egyéniségek harcát látjuk akarati síkon, anélkül, hogy határozott, megfogalmazott filozófia, eszme állna mögöttük. A Lermontov-hősöket nem annyira az eszmék különbözősége — Kraszinszkij és Pecsorin ellentéte részben kivétel — állítja szembe egymással, mint inkább a mindennapi életből adódó érintkezések, az alkalmak szülte lehetőségekben szembesülő túlzott éntudatuk, akaratkultuszuk. Kapva kapnak a súrlódásokon, konfliktusokon. Onértékük, vélt vagy valódi igazságuk bizonyításának érdekében vívják a maguk akarterő párbaját. Ebből következik, hogy Lermontov elsősorban akarati síkon közelítve tárja fel hőseinek jellemét, pszichikumát, rejtett sajátosságait.

II.

A dialógusok tartalmi és formai szempontú tipizálása

A) Tartalmi szempontú elemzés

Az eddigi megállapítások az elemzett mű dialógusainak legszembe-tűnőbb jellegzetességeit érintették. A dialógusok tartalmi szempontú csoportosítását az alábbiak szerint végezhetjük el.

1. Azok a párbeszéddek, amelyekben a szereplők akarati párbaja figyelhető meg. A lermontovi próza, természetesen a Ligovszkája hercegnő című regénytöredék dialógusainak is ez a legtipikusabb vonása, a lélektani funkcion kívül. Példaként Pecsorin és Kraszinszkij, Pecsorin és Véra Dmitrijevna dialógusait említjük.

2. Vannak olyan típusú dialógusok, amelyekben csupán információközlés történik [2]. A résztvevők egyike sem akarja a másikat akarati síkon legyőzni, különös hévvel meggyőzni. Ezekben a párbeszéddekben az akarati és érzelmi telítettség jóval alacsonyabb az előző típusénál. Ide tartozik Pecsorin és Véra Dmitrijevna dialógusa a VIII. fejezetből, és Pecsorinnak Kraszinszkij édesanyjával folytatott párbeszéde a VII. fejezetből.

Ezen a főtípuson belül egy altípust is megkülönböztethetünk. Mivel a drámai szituációkban a többségben magas érzelmi, akarati telítettségű dialógusok különösen nagy emocionális töltést kapnak, a fokozás lehetősége megköveteli a nyugvópont jellegű dialógusok közbeiktatását. Természetesen az emocionális telítettség foka szerint nehéz lenne sorrendbe állítani a dialógusokat, ezért csak a magas emocionális töltésűeket és a velük ellentétes jellegű párbeszéddekét különböztetjük meg. Ezeknek a dialógusoknak a tényközlő jellegén kívül még egy feszültséget oldó funkciójuk is van. Tehát az első típusúakkal éppen ellentétesek, nemcsak tartalmukban, de hatásukban is. Mintegy azokat ellensúlyozzák, jelezve a kulminációs pontok között az emocionális alaphelyzetet, ha tetszik a „nullpontot”. Példaként Véra és Varvara Alekszandrovna párbeszédét említjük.

3. A dialógusok között találunk ún. *összevont* dialógusokat. A lényege abban áll, hogy az egyik beszélő, aki képes lenne a vitát továbbfejleszteni, összefogja a szálakat, záróakkordként összegezi a beszédársak véleményét. Ilyen például a pusztai társalgás kedvéért létrejött „Pé-tervár—Moszkva” vita, amelyben a döntőbíró jogával is felruházott Pecsorin diplomatikusan oldja meg feladatát.

B) Formai szempontú elemzés

1. A formai elemzés szerint megkülönböztethetünk *teljes, zárt dialógusokat*, vagyis a klasszikus értelemben vett párbeszéddekét, amelyekben két vagy több személy viszonylag egyenértékű szerepet tölt be. Ide tartozik Pecsorinnak és barátjának Branyickijnek a dialógusa a VI. fejezet

elejéről. Pecsorin és Kraszinszkij dialógusát is, amelyet a színház folyosóján folytatnak, ide számíthatjuk. Bár benne érvényesül Pecsorin irányító szerepe is, de ez a formai arányokat nem borítja fel.

2. *Elbeszélt dialógusok*, amelyeket vagy az egyik szereplő — rendszerint a párbeszéd volt résztvevője — vagy az író mond el. Tehát egy régebben elhangzott dialógus felelevenítéséről van szó, amely legtöbbször rövidebb, tömörebb az eredetinel. Példa erre az író által elmondott dialógus, amelyből megtudjuk, hogy Pecsorin Ligovszkoj herceg ügyében elvállalta Kraszinszkij felkeresését. A második dialógus, amelyben Pecsorin elbeszéli a Róza nevű lengyel grófkisasszonnyal kapcsolatos történetét. Tömörség, rövideg jellemzi ezt a típust, de jellege és a felelevenítés szituációja is kihat terjedelmére.

3. Vannak olyan tömör dialógusok, amelyekben a szóbeli megnyilatkozás annyira minimális, hogy a szóbeli közlésnél fontosabb a kísérő, hangnélküli „megnyilatkozás”. Az író ilyen esetben gyakran nem bízta az olvasóra a rejtvénytiszta megoldást, hanem bő kommentárral, néha rövid epizódok elmondásával világít rá a rejtély nyitjára. Nyegurova és Pecsorin dialógusa, amely a színház kijáratánál hangzik el, csak később, a hősnő életének, fontosabb mozzanatainak az ismertetésekor lesz teljesen érthető. Egyben ez a megoldás írói fogásként alkalmazva a figyelemfelkeltésnek is hatásos eszköze.

4. Valóságábrázoló igényű műről lévén szó, az elbeszélés néha az élőbeszédhez közeledik, megszaporodnak a hiányos mondatok, amelyek gyakran ún. „*néma dialógusok*”-at [3] alkotnak. Ezekben az egyik partner — két beszédpartnert — vagy minimális szerepet vállal a párbeszédben, vagy csak hallgatóként van jelen. Arra, hogy a hasonló dialógusban a szóbeli megnyilatkozás hiánya sem zárja ki a hallgató társ pszichikai aktivitását, jó bizonyíték Nyegurovának és szüleinek a dialógusa a III. fejezetből. A nyitófejezetben az író elmond egy szaggatott, hiányos dialógust, amely a későbbiekben lélektani szempontból nagyon fontos lesz. A kocsisok ugratják Kraszinszkijt, a kifizetésű hivatalnokot: „Uram! hová parancsolja? — mondogatják neki. Megnyilatkozásuk akusztikai síkban történik. Kraszinszkij egy szót sem szól, bár önérzetét mélyen sértik a kocsisok szavai. Az adott szituációban a kishivatalnok némaságra van kárhóztatva, a benne zajló gondolatokat, lelki folyamatoakat az író tolmácsolja.

Ennek a hiányos dialógusnak a jelentőségét Lermontov két funkcióval súlyosbítja: előkészíti a következő drámai szituáció megértését, és egyben késlelteti a gyorsan pergő esemény sor kulminációját. Jól mutatja ez a példa, hogy a párbeszéd szándékosan vagy kényszerből passzív szereplője a lélekábrázolás, jellemzés szempontjából fontosabb az aktív résztvevőnél.

5. Egy újabb típusként *szónélküli „néma dialógus”*-t is találhatunk, amely mintegy a 3. és 4. típus variációja. A résztvevők akusztikai síkban nem nyilatkoznak meg, közülük csak az egyik aktív, a másik tudatán, akaratán kívül részese a „dialógus”-nak. A passzív résztvevő váltja ki — mit sem tudva minderről — a másik társ aktivitását. Mintapéldaként Pecsorin és Véra szónélküli, hiányos dialógusát idézzük a színházból.

Véra passzív jelenléte aktivizálta Pecsorin tudatát, az író jól érzékelteti gondolatainak, érzelmeinek függőségét, irányultságát.

Az elemzett műben igazi monológot nem találunk. Hangsúlyoznunk kell azonban ennek a típusnak az átmeneti jellegét, monológszerűségét. Ezekben az egy személyre redukálódó szónéklküli, hiányos „dialogusok”-ban találjuk, nézetünk szerint, a későbbi — a Korunk hőisében alkalmazott — nagy, önelemző monológok csiráit. Még ennek bizonyítására Kraszinszkij elmékedésére utalnánk, amelyben önmagát és a nagyvilági élet alakjait összehasonlítja a IX. fejezet elején.

6. *Összetett dialógusok*, amelyek egymáshoz kapcsolódásból, egybeolvadásból jönnek létre. Az egyik dialógus a másikkól következik, vagy egy rövidebb dialógus beépül egy nagyobb dialógusba.

Ez utóbbit a főtípuson belül külön csoportba sorolhatjuk. Példa rá az az elbeszél dialógus, amely beékelődik az eléggé hosszadalmas társasági beszédbe. Természetesen a közbeékel dialógus lehet más típusú is, nem feltétlen kell elbeszél dialógusnak lennie. Tehát ezt a típust „dialógus a dialógusban” típusnak is nevezhetnénk. Az egymáshoz kapcsolódó dialógusra példa Pecsorinnak és Kraszinszkij édesanyjának, valamint Pecsorinnak és Kraszinszkijnek a párbeszéde.

C) *A dialógusok és a cselekmény*

A dialógusok és a cselekmény menetének kapcsolatában az alábbi dialógustípusokat lehet megállapítani.

1. Azok a dialógusok tartoznak ide, amelyek a folyamatban levő cselekmény kibontakozását segítik, részletekkel gazdagítják, feltárják motívumait, megszabják irányát. Különösen Pecsorin és Kraszinszkij dialógusai töltenek be hasonló szerepet.

2. A cselekményt előkészítő, részben motiváló, magyarázó dialógus: Pecsorin és Ligovszkoj herceg dialógusa a VII. fejezetben, amelyet az író röviden, elbeszél dialógusként ad elő. Ez magyarázza a cselekmény további menetét, egyben előkészíti a fő konfliktus kialakulását. Írói fogásként fokozza az olvasó figyelmét, érdeklődését. Ebben a típusban a dialógus megelőzi a cselekmény csomópontjának kezdő fázisát.

3. Külön típusba oszthatók azok a dialógusok, amelyek nem prepozicionális, hanem postpozicionális helyzetet foglalnak el, a cselekmény elhatárolható fázisa után következnek. Jellemző vonásuk a magyarázó jelleg, a cselekmény értelmezése, esetleg az összegezés, a tanulság levonása. Ide tartozik Kraszinszkij monológszerűen befejeződő párbeszéde édesanyjával, és az a párbeszéd, amelyet Véra Pecsorin hugával folytat.

A dialógusokat a bennük levő atmoszféra, emocionális telítettség alapján is lehetne vizsgálni. Meg lehetne állapítani, milyen szerepük van a lermontovi atmoszférateremtésben. Ki lehetne mutatni, milyen nyelvi, stilisztikai és egyéb eszközzel teremti meg az író ezt a sajátos, akarati feszültségű, emocionális telítettségű, pszichológiai funkciójú atmoszférát. Elemezni lehetne az atmoszférateremtésnek és a jellemző hangulatnak, hangulati elemeknek a szerepét. De számunkra mindennél fontos-

sabb a dialógusok lélektani szerepe, a lélekábrázolásban betöltött funkciója. A dialógusok rendszerét tekintve, néhány sajátosság könnyen megfigyelhető. Semmiképpen nem beszélhetünk a dialógusok valamiféle fejlődéséről, hanem tartalmi és formai bonyolultságuk hullámvonalyszerű alakulásáról. Hasonló grafikont kapnánk akkor is, ha a dialógusokban lezajló akarati párharcok emocionális intenzitását akarnánk mérni, vagy egyéb funkcióit kimutatni.

Az író minden eszközt megragad a cselekmény menetének lassítására, a megjegyzések, gyakori kommentárok fékezik az iramos cselekményt. Ezek a lassító effektusok néha sikertelen megjegyzésekben válnak kirívóvá, jelezve a fiatal író módszerének kiforratlanságát. Bőven találunk hasonló mondatokat. „Főlöszleges megjegyyezni, hogy a kocsisok kedves lovukat Vázkának nevezik . . .” Érezni, hogy nem kiérlelt, hanem érlelődő írói talentum ujjgyakorlataival van dolgunk. A prózaírás elődök által kimunkált eredményeit igyekszik egyéniségéhez alkalmazva birtokba venni. A dialógusok, mint a jellemzés és lélekábrázolás dinamikus eszközei, Lermontovnál általában nem fékezik a cselekmény menetét. Ezzel szemben az írói kommentárok rendszerint lassító hatást fejtenek ki, de elősegítik a részletesebb elemző lélekábrázolást. Éppen az elemző lélekábrázolás, leíró pszichologizálás jellemzi a regénytöredéket, és általában Lermontov prózáját. Talán éppen ezért kevésbé dinamikus, mint például Puskiné.

III.

A dialógusok lélektani funkciói [4]

A „*Ligovszkája hercegnő*” dialógusainak többsége valószerű, logikai, lélektani szempontból következetes, néha meglepően szemléletes, élethű. Ilyenkor csillantja a fiatal író tehetségét, az írói tudatosság és spontán alkotás szerencsés találkozását. Különösen Pecsorin és Kraszinszkij dialógusai dinamikusak, drámai erővel iramlanak, peregnek. A logikai és lélektani következetesség ellen egy esetben nyilvánvalóan vét az író. Pecsorin felkeresi Kraszinszkijt, Ligovszkoj herceg megbízásából, de nem találja otthon. A következőket mondja a kishivatalnok edesanyjának: „Ön nagyon megtisztel engem, ha megmondja a fiának, hogy kihez menjen el, akár holnap este, én ott leszek.” Éppen a mondat utolsó szavai vitathatók, „én ott leszek”, abban az összefüggésben, hogy „akár holnap este”. Mintha Pecsorin majdnem minden este a hercegéknél lenne. Tehát részben funkciótlan mint információközlő mondat, sőt lélektani szempontból is következtelen. A jellemzés alapján megszoktuk, hogy Pecsorin rendkívül szűkszavú, világosan, tömören fogalmaz. Tudatosan vigyáz arra, hogy egy szóval se mondjon többet a kelleténél. Itt csupán közvetít, mégis önmagára hivatkozik, mintha a herceg és a hivatalnok találkozásán kívül neki is fontos lenne a Kraszinszkijjal való találkozás. A logikai következtelenség, lélektani funkciótlanosság nyilvánvaló. Úgy érezzük, mintha Pecsorin egy pillanatra kiesett volna begyakorlott, felvett szerepéből. Nem valószínű, hogy ezt akarta az író ábrázolni. Feltehetően a két sze-

fogás szerint a külső hatások, az utóbbi szerint pedig a személyiség sajátosságai határozzák meg a pszichikus folyamatokat, jelenségeket. A két felfogást egybeolvasztó, ún. „kéttényezős elmélet” sem jelent megoldást. Figyelembe veszi a két komponenst: a külső ráhatásokat és a személyiség sajátosságait, de nem tudja a köztük levő kapcsolatot helyesen értelmezni. Nem számol azzal, hogy a külső hatások, a belső sajátosságok viszonyában végtelenül sokféle kapcsolat jöhet létre. A lelki folyamatok sokrétősége, sokfélesége, a szituációk különbözősége, a személyiség rendkívül bonyolult sajátosságai végtelen viszonyítási lehetőséget rejtenek magukban. Ezért vallja a tudományos lélektan, hogy a külső hatások mindig csak közvetve hatnak a belső feltételeken keresztül.

Nézzük meg — a dialógusok elemzésénél maradva —, hogyan ábrázolta Lermontov a pszichikus folyamatokat, az ő felfogása melyik elmélettel rokonítható. Természetesen a lélektani felfogások művészi szintű megvalósulására gondolunk és nem valami tételszerű alkalmazását kérjük számon az írótól.

A hézagatlan motivációra törekvés a dialógusokban is megfigyelhető. Az író eljárását nem lehet valamiféle lélektani iskolához kötni. Sajátosan érvényesülő pszichológiáról van itt szó, amelynek vizsgálatakor nem mindig perdöntők a tudományos lélektan törvényei. Specifikusan művészi alkalmazásról beszélhetünk csupán, amelyben az elméletnél is fontosabb az életismeret, tapasztalat. Szem előtt kell tartanunk, hogy Lermontov mindig az élet felől közelíti meg hőseit. Erre utalnak az író Pecsorinról mondott szavai: „... és bár nagyon jól olvasom a lélek indulatait az arcon, de éppen ez oknál fogva semmiképp nem tudom elmondani önöknek a gondolatait”. Alkalmazza a hagyományos lélekábrázolási módszert: a lelki állapot, lelki folyamat jelenségeit külső jelek segítségével is ábrázolja. Az író nem mindig tudja visszafogni hősei iránti ellenszenvét vagy szimpátiáját. Ez igazolódik Pecsorin „piesesztál-elméletében” is. Az életben, de minden szituációban „piesesztált” keres magának, amelyre felállva a tömeget elismerésre készítheti. Ide köthetik egy másik felfogása is, amelyet a természet törvényét követve váltott: a gyengébb előbb vagy utóbb meghódul az erősebbnek. Az élővilágban, különösen az állatvilágban érvényesülő természetes kiválasztódás ősi törvényét alkalmazza az emberi társadalomra. Jóval Darwin előtt vagyunk 1836-ban. Az írói beállítás szerint mindez Pecsorin egyediségét, eredetiségét hangsúlyozza, míg vetélytársának, a hivatalnok Krauszinszkijnak csupán bizonytalan részvét jut. A két fenti felfogásban nem nehéz felfedezni a romantikától örökölt, és sokféleképpen variált emberfelfogást, amely a „hős” és a „tömeg” szembeállításán alapszik. Fontos előlegezésről van itt szó, amely Dosztojevszkij irányába mutat, gondoljunk csak Raszkolnyikov töprengéseire, emberfelfogására, aki két típusba véli sorolni az embereket: alsóbbrendű és felsőbbrendű emberek. Felsőbbrendű, azaz kiválasztott ember, akinek bünt is szabad elkövetnie, mert ez hovatartozásának bizonyítéka. Anélkül, hogy itt szélesebb motívumnyomozást folytatnánk, utaljunk még arra, hogy a „hős és tömeg” elméletével Gorkij is küzd, és véglegesen az Éjjeli menedékhelyben számol le vele, elveti mint igaztalan, hamis maszlagot.

Az igazi Lermontov-hősök racionális lények. Mintapéldányul Pecsorin szolgál, aki kinosan vigyáz arra, hogy minden tette, mozdulata logikus legyen. A tudat kihagyásos pillanatait szégyenletesnek tartja, éppen így a túlzó érelemnyilvánítást. Egyébként sem fogadja el, hogy a „piedesztál-ember”-nek van érzés- és ösztönvilága, lehetnek illogikus tettei. Nézete szerint ez a Kraszinszkij-féle „tömeg-embert” jellemzi. Példának idézzük Kraszinszkij mindent egybemosó, feloldó ellágyulását a színház folyosóján, amelyet érzelmi kitörés, Pecsorin számára illogikus üvöltés követ.

IV.

A dialógus funkciója a drámai szituációkban

Külön figyelmet érdemelnek a drámai szituációkban elhangzó dialógusok. Az író dramatizáló tendenciája a gyakori párbeszésekben, a jelenetekre tagoltságban érezhető. Lermontov a drámában alkotott először realista művet, az „Alarcosbált”. A költő-dramaturg gyakorlata, tapasztalata hatott a prózairóra. Ezt bizonyítják a — néha szándékosan kiélezett — drámai szituációk, a tudatos tagolás, jelenetezés, a hosszú dramatizált párbeszések, amelyek közül az egyik szinte az egész IV. fejezetet kitölti. A drámai jelleg a szituációk, párbeszések konfliktusainak lélektani szempontú, főként akarati síkon elemző ábrázolása, sajátos kiélezése is fokozza. A lermontovi próza jelenetekre, párbeszésekre tagoltságának következménye a keretszerűség, amely a Korunk hőségének is jellemzője. De benne a tagoltságot az önelemző monológok is erősítik. A dialógusok száma, betöltött funkciója bizonyítja, hogy az író nemcsak az elbeszélést, de a beszéltetést is különösen kedveli.

Pecsorinnak és Kraszinszkijnek a színházban elhangzó, drámai szituációba ágyazott dialógusát nézzük alaposabban. Kraszinszkij indítja a dialógust: „— Beszédem van önnel!” — mondja. Majd a konfliktus kibontakozását késleltető rövid írói kommentárt olvashatunk. Kraszinszkij megfogja, megállítja Pecsorint. Tömör írói megjegyzés következik, amelyet önmagán túlmutató „helyzetleírásnak” is nevezhetnénk: — „A keze remegéséről kitalálta, hogy régebbi ellenfele, nincs mit tenni, nem kerülheti el a szóbeszédet.” Az író érezteti Pecsorin állapotát, viszonyulását a leendő beszéd társhoz, és egyben pillanatnyi helyzetelemzését. Egyetlen mondat, sűrítettsége meglepő.

1. Erezzük, a felismerés szinte nem is vizuális síkon történik. Sorrendben feltétlen megelőzi az érzéki sík a vizuális sík bekapcsolódását a megismerés folyamatába. Sűrítve érezteti azt a folyamatot, amelynek során Pecsorin sejtelmes, rossz előérzettel, intuíción keresztül jut el — a meglátás fázisát, motívumát kikapcsolva — a tudatosítás, a felismerés végső szakaszáig: „a keze remegéséről kitalálta”. A (látás)-meglátás-felismerés-helyzetelemzés folyamata helyett az (érzékelés)-érzés-megérzés-felismerés-helyzetelemzés folyamatát ábrázolja az író. A megismerés folyamata az intuíción keresztül megérzés fázisában tevődik át az éreztetés te-

rületéről az értelmi síkra. Logikai úton eredményezi a felismerést, ennek tudatosodását, és végül a helyzet pillanatnyi elemzését.

2. Az író tömören jelzi a kialakult helyzet kényszerűségét. Pecsorin akarva sem tudna kitérni a párbeszéd elől: „nincs mit tenni”.

3. A „nincs mit tenni” és a „nem lehet elkerülni a szóbeszédet” arra is utal, hogy Pecsorin számára ez a beszélgetés kellemetlen, szeretne megszabadulni Kraszinszkijtől. Pecsorinnak ez az álláspontja határozza meg a dialógus alaphangulatát. Félelme a szóbeszédétől, annál is indokoltabb, mert az író is hangsúlyozza ennek áldatlan hatását. Arról nem is beszélve, hogy csak az imént sikerült gáláns lovagként kivágnia magát egy kellemetlen incidensből.

4. Mindebből kitűnik, hogy az idézett mondatnak a dialógus kibontakozásával kapcsolatban bevezető, előkészítő funkciója is van.

5. Az idézetben a jellemzés funkcióját is ki lehet mutatni. Megtudjuk, hogy Pecsorin a közvélemény, a szokáserkölcs rabja, és nagyon fél a megszólástól, a szóbeszédbe keveredéstől. Tudja, hogy nemcsak annak a veszélye áll fenn, hogy nevetség tárgya lesz, hanem az is, hogy a helyzet magaslatára kerülve sem tudja elkerülni a szóbeszédet, amely pedig törvénytelenül tekintélycsökkenéssel jár.

Ezek az elemzések arra utalnak, hogy Lermontov lélektani felfogása nagyon közel állt az ún. beleérzés elméletéhez, de ő ezt meglehetősen racionálisan, egyéniségének megfelelően átlényegítve alkalmazza.

Az író megragadja a kettős jellemzés lehetőségét: a beszédpartnereket együtt jellemzi. Szavaik által közvetve, írói kommentárokkal közvetlenül is igyekszik tudatviláguk, érzelmi, akarat, életük mélyére világítani. A sűrítésre példa Pecsorin válasza, amely a jellemzésen kívül ismét többsikű asszociációbőséggel emelkedik ki a többi mondat közül:

„— Parancsoljon, beszéljen — felelte Pecsorin —, csak ne itt a folyón.” „—Menjünk a színház folyosójára!« — felelte a hivatalnok. Hallgatva mentek.”

Ez a néhány mondat rávilágít egy másik fontos sajátosságra: Lermontov időzelésére. Az író, mintha csak azt az időt használná ki, amíg a két szereplő a színház folyosójára ér, rövid helyzetleírást ad. „A második felvonás már elkezdődött: a folyosók és a lépcsők üresek voltak; . . .” Itt is az előkészítő funkció a domináns, megtudjuk, milyen körülmények között zajlik le a dialógus. Realista, lineáris időszemlélet érvényesül, Németh László kifejezésével élve, olvasó és író órája együtt halad.

Kraszinszkij beszéde szaggatott, zavaros, stilisztikai szempontból túldíszített. Jellemző rá az érzelmi telítettség, a kérdő, felkiáltó, óhajtó mondatok sokasága. Lermontov gyakran akkor is felkiáltójelet tesz a mondat végére, amikor ténymegállapító kijelentő mondatról van szó, de Kraszinszkij zaklatottsága, felindultsága, túlfűtött érzélemvilága ezeket is erős expresszív telítettségűvé teszi.

Pecsorin mondatai nagyrészt egyszerű kijelentő mondatok. Nem alkalmaz empcionális telítettséget jobban kifejező felkiáltó, felszólító mondatokat. Különösen kerüli az indulatszavakat. Nála minden hangsúly a szituációnak megfelelően helyénvaló, a mondanivaló tartalmának meg-

felelő. Kraszinszkij mondatai lávaként ömlenek, az ő szavai kimértek, visszafogottak. Az akaratedző, önfegyelmező erő kihat szóbeli megnyilatkozásaira is. Amikor felszólító tartalmú mondatban nyílt parancsot fogalmaz, az író akkor is pontot tesz a végére. Jelzi ezzel is, hogy különösebb érzelmi töltés nélküli felszólításról van szó. Példaként csupán egy-egy mondatot idézünk: „Az ön fejtegetései kissé hosszadalmasak, nevezze meg az órát és váljunk el; ön úgy kiabál, hogy minden lakájt felébreszt”.

A hasonló tartalmú mondat Kraszinszkij esetében más hangnemben hangzana, amint ezt egy másik példa bizonyítja: „— Nem, álljon meg — mondta a hivatalnok kicsit magához térve —, és hallgasson meg engem!... gondolja, hogy gyáva vagyok?” Az előbbi mondatvegről elmaradt felkiáltójel itt a mondatba is bekerült. Az író így jelzi, hogy a legerősebb felszólítás eléri a parancs szintjét. Az érzelmi-akarati tetőfok a zárórészben csökken. A végén a kérdőjel ellenére is közelebb áll a kéréshez, mint a kérdéshez. Így futja be Kraszinszkijnál az érzelmi-akarati telítettség a skála fokozatait: a felszólítástól a parancsig és visszafelé, a megértést váró kérésig. A parancsból kérés, óhajtás lesz, amelyet a monológszerű lezárás megértő együttérzéssé szelidít Pecsorin szavaiban: „Hát végül is mit akar tőlem?” Ebbe a sajnálkozás hangjai is belevegyülnek, a sajátos kérdő intonáció kissé nagyobb expresszivitása ellenére is.

Pecsorinra kisszerű cselekedetei után beszéde a legjellemzőbb. A dialógusokban nyilatkozik meg leginkább racionális jellegű akaratkultusza, ezekben tárul fel leginkább önző, önigazoló egyénisége, eszmény nélküli, szórakozásra, csillogásra épített parazita élete. Világos lesz előtünk magatartása, ha Lerschnek abból a definíciójából indulunk ki, amely szerint az önszeretet az önérték élvezete. Az egoista embernek önértéke élvezetéhez társakra van szüksége. Mert csak vélt vagy valódi önértékének másokkal való elismertetése, mások dicsérete elégítheti ki önszükségletét. Ehhez folytonos bizonyítási lehetőségekre van szükség. Egyenes arányosság van: az egoizmus növekedése a becsvágyat, az önérték élvezetének kényszerét is fokozza. Pecsorin voluntarizmusa is ezt a hatalmasra növekedett egoizmust szolgálja. Ezt fogalmazta meg, rendkívüli becsvágytól sarkallva a „piedesztál-elméletben”.

Pedig már ez a Pecsorin sem becsüli sokra a parazita, dőzsölő nagyvilági életet és képviselőit. Meggyőzően bizonyítják ezt a VI. és a IX. fejezet báli jelenetei. Lenézi az üresfejű arisztokratákat, de életmódjukban még kedvét leli. De mintha már útban lenne a Korunk hősének Pecsorinja felé, közeledik ennek a parazita élősdinek a megtagadásához, elvetéséhez. Az életrajzi mozzanatokból tudjuk, hogy Lermontov ekkori énjét, nézeteit leginkább Pecsorin képviseli, de nem rezonóri szinten. Még távol áll ez a hős a világot és önmagát kegyetlen kegyetlenséggel, éleslátással elemző későbbi, sziporkázó Pecsorintól. Képességeit még nem ennek a világnak az elhagyására, hanem tervezett meghódítására használja. Születésénél, rangjánál fogva beletartozik, „ön-köréből” kilépni egyelőre nem tud, és nem is akar.

Az író Kraszinszkijnek az alakjához az anyagot rokonától, Sz. A. Ravejszkijtől kaphatta, aki ugyanabban a „Department”-ban szolgált Pétervárott, ahol regénybeli alakmása. Lermontovra hathattak már az ez idő tájt megjelenő, kisemberekkel foglalkozó Gogol-írások is. A kisember-problematika ábrázolásában úttörő kezdeményezésének jelentősége így sem kicsi. Tudta, ha életkörülményei, tragikus sorsa nem is adott lehetőséget művészi kidolgozására, hogy egy kisember életsorsa mélyen bevilágít a társadalom mélyébe. Ezért is fontos, Lermontov szociális érzékenységének bizonyítékeként is a Ligovszkaja hercegnő című regénytöredék, a pétervári társadalom rétegződésére is fényt vető Kraszinszkij jelleme, életkörülményeinek bemutatása. A valóságábrázolás néha naturalisztikus színezetűvé válik, például Kraszinszkijék lakásának leírásakor. A társadalom kishivatalnoki rétegében minden torzító külső hatás ellenére is elfojthatatlanul él az emberi vágy a jobb élet után, élnek az értékes emberi tulajdonságok: a munkaszeretet, szülőtisztelet és a munkával szerzett öntudat.

A címadás ellenére a regénytöredék központi alakjának Pecsorint tartjuk. A töredék eredeti kéziratának első lapjára Lermontov nagy betűkkel írta fel a műfajt: regény. Jóval kisebb betűkkel, kissé a felső lap-szél és a műfaji megnevezés közé írta: Ligovszkaja hercegnő. Puskin hatása nyilvánvaló már a névadásban is: Pecsorin és Anyegin neve egyaránt északi tó elnevezéséből származik. Mottót is az Anyeginből választ Lermontov. Valószínű, hogy az írói szándék ellenére — az írói egyéniségnek megfelelően — nőtt túlságosan nagyra Pecsorin alakja. Nem lehet véletlen, ezt bizonyítja a Korunk hőse, amelyben Lermontov kiforrott írói, lélektani módszerének megfelelően elmélyül a lélekábrázolás, és fokozott jelentőséget kap a belső monológ.

J E G Y Z E T E K

- [1] Lermontov „Ligovszkaja hercegnő” című regénytöredéke még nem jelent meg magyar fordításban. Az idézeteket saját fordításomban közlöm, M. J. Lermontov: Proza i piszma (Szobranyije szocsinyenyij, tom IV.) Moszkva 1965. sztr. 246—303. alapján.
- [2] Vö.: E. E. Szollertyinszkij tanulmánya, „Uroki zsanra” Vologda, 1969. 31—64. o
- [3] Vö.: M. Bahtyin: Problemü poetyiki Dosztojevskogo. Moszkva, 1963.
- [4] A lélektani szempontú elemzéseknél elsősorban Karancsy László tanulmányai-ban alkalmazott szempontokra támaszkodom. Összefoglalóan megtalálhatók Leon-yid Andrejevéről írt kandidátusi disszertációjában. Munkámhoz adott segítségéért köszönetet mondok.

[A mellékletek a leningrádi M. E. Szaltikov-Scsedrin könyvtárban található eredeti kéziratról készültek.]